

УДК 316.42(06)
ББК 60.56я43
Г 87

Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності: Матеріали міжнародної наукової конференції (7 квітня 2008 р., м. Київ) / За редакцією академіка Академії правових наук України О. В. Скрипнюка. – К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2008. – 323 с.

ISBN 978-966-7509-58-3

У виданні вміщено матеріали міжнародної наукової конференції «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності», яка відбулася в рамках науково-дослідної теми Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПРН України (керівник проекту – академік АПРН України О. В. Скрипнюк). Конференція відбулася за підтримки Офісу посла ОБСЄ в Україні, Шведського інституту (м. Стокгольм) та партнерської участі Центру нормопроєктного забезпечення діяльності Президента України Інституту стратегічних досліджень, Інституту законодавства Верховної Ради України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. До збірника увійшли доповіді на пленарних засіданнях та тези виступів.

Для політиків, науковців і студентів вищих навчальних закладів.

Викладені у виданні думки, можуть не збігатися з поглядами організаторів конференції.

ISBN 978-966-7509-58-3

© НДІ приватного права
і підприємництва
АПРН України, 2008

ЗМІСТ

<i>Передмова президента Академії правових наук України, академіка НАН України та АПРН України В. Я. Тація.....</i>	<i>7</i>
<i>Онисьук М. В. Референдна демократія та верховенство права в сучасній Україні..</i>	<i>9</i>
<i>Петришин О. В. Сучасні детермінанти взаємовпливу громадянського суспільства та правової держави.....</i>	<i>13</i>
<i>Лукаш О. Л. Права людини як конституційно-правовий імператив у процесі забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні.....</i>	<i>18</i>
<i>Скрипнюк О. В. Методологічні питання розвитку громадянського суспільства на сучасному етапі.....</i>	<i>20</i>
<i>Тихий В. П. Право людини на безпеку та проблеми його законодавчого Забезпечення.....</i>	<i>24</i>
<i>Пилипшин В. П. Актуальні проблеми вдосконалення виборчого законодавства і розвиток громадянського суспільства в Україні.....</i>	<i>29</i>
<i>Луць В. В. Правовий статус невідприємницьких організацій (окремі аспекти).....</i>	<i>32</i>
<i>Толстий В. Л. Правова ідеологія громадянського суспільства: проблеми і виклики сьогодення.....</i>	<i>37</i>
<i>Медведчук В. В. Правотворчість і становлення громадянського суспільства в Україні.....</i>	<i>38</i>
<i>Коваленко В. В. Розвинуте громадянське суспільство та протидія злочинності.....</i>	<i>47</i>
<i>Гладуляк І. В. Громадянське суспільство і держава: правові засоби зменшення рівня антагонізму в процесі взаємодії.....</i>	<i>51</i>
<i>Федоренко В. Л. Проблеми теорії та практики нормопроєктного забезпечення діяльності Президента України.....</i>	<i>54</i>
<i>Горбатенко В. П., Горбатенко І. А. Структурно-функціональні та соціокультурні детермінанти утвердження громадянського суспільства.....</i>	<i>62</i>
<i>Онисьченко Н. М. Громадянське суспільство: проблеми сприйняття права.....</i>	<i>73</i>
<i>Грицюк Р. Ф. Громадянське суспільство як носій правової культури і суб'єкт правотворчості в сучасній правовій державі.....</i>	<i>76</i>
<i>Галанич М. К. Свобода вибору місця проживання: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності демократії та права.....</i>	<i>79</i>
<i>Шевчук С. В. Нормативність актів судової влади.....</i>	<i>85</i>
<i>Ющик О. І. Конституційне визначення предмета всеукраїнського референдуму.....</i>	<i>89</i>
<i>Тимошенко В. І. Роль правосвідомості у забезпеченні прав і свобод людини.....</i>	<i>95</i>
<i>Пархоменко Н. М. До визначення правотворчої значущості джерел права у формально-юридичному розумінні.....</i>	<i>100</i>
<i>Осипова Н. П. Ментальні критерії ефективності правотворчості в громадянському суспільстві.....</i>	<i>106</i>
<i>Патей-Братасюк М. Г. Сучасна правова доктрина як необхідна засада ствердження громадянського суспільства в Україні.....</i>	<i>110</i>

Роль правосвідомості у забезпеченні прав і свобод людини

В. І. Тимошенко,
доктор юридичних наук,
професор Національної академії Служби безпеки України

Сутність громадянського суспільства визначає принцип вільного розвитку особи, її захищеності державою, найповнішого забезпечення прав і свобод людини. Проблема прав і свобод має таке величезне соціально-політичне значення, якого не має, мабуть, жодна інша проблема юридичної науки. Свобода людської діяльності, самовираження особи, взаємовідносин свободи волі і права – фундаментальні проблеми всієї історії людства. Вирішення цих проблем потребує зусиль не лише вчених-юристів, а й соціологів, філософів, психологів, політологів, які мають дати відповіді на ряд питань, що стосуються соціалізації особи, правової свідомості, правової поведінки, відносин особи і влади тощо.

Соціалізація є двостороннім процесом взаємодії особи і суспільства, спрямований на формування індивіда як суспільно-визнаної особистості [1, с. 143]. Кожна особа обирає собі правила поведінки залежно від своєї індивідуальної правосвідомості і свого світогляду, а також з врахуванням зовнішніх обставин, у тому числі, політичної та економічної ситуації, групової та суспільної правосвідомості. В суспільстві завжди існує певна сукупність уявлень, понять і цінностей, які поділяє більшість його членів. Водночас, існують інші системи норм і цінностей, що характерні для кожної соціальної групи. Процес соціалізації зачіпає всі системи норм, за допомогою яких запроваджується певний тип соціальної практики і соціальний порядок. Чим більше цінності, позиції й установки особистості співпадають з цінностями соціального середовища, тим вище її рівень соціально-нормативного включення [2, с. 5].

У правовій державі, де пріоритет надається людині, індивіду, важливість процесу соціалізації для стабільності суспільства і правопорядку очевидна. Перспективи соціалізації, значною мірою, залежать від правосвідомості індивіда, члена спільноти.

Правосвідомість, з точки зору психології, є наслідком пізнавальної, оціночної та регулятивної діяльності. Займаючи певну позицію в суспільстві і соціальній групі, враховуючи різні фактори й обставини свого буття, людина засвоює неявні норми, у тому числі правові, а також нормативно задає собі власну

позицію та можливі способи реалізації своїх інтересів. Нормативно визначена позиція характеризує індивідуальну правосвідомість.

Залежно від того, як людина оцінює свою поведінку, перебуває і її оцінка поведінки інших людей. Ще Л. Й. Петражицький писав, що «усвідомлення своїх прав справляє на людину той важливий виховний вплив, що воно робить її «громадянином» за характером, надає їй відчуття і усвідомлення власного достоїнства» [3, с. 58]. Індивідуальна правосвідомість стає еталоном, орієнтиром для оцінки поведінки інших людей. Роль індивідуальної оцінки чітко проявляється в тому разі, якщо порівняти оцінку, дану різними людьми поведінці однієї і тієї ж особи, або таку ж оцінку різними людьми одного вчинку. Критерії оцінки завжди визначаються індивідуальною правосвідомістю. Можна сказати, що правова самооцінка проєктується у свідомості інших людей, певної групи, суспільній правосвідомості.

Правосвідомість індивіда формується під впливом множини об'єктивних і суб'єктивних факторів. Найважливішими суб'єктивними факторами є загальний рівень інтелектуального розвитку індивіда, його світогляд, самооцінка, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан. На правосвідомості індивіда також позначаються погляди, що поширюються у суспільстві в певних соціальних групах. Свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає змін. Людина схильна підпадати під вплив тих, з ким вона себе асоціює і від кого прагне одержати схвалення, визнання своїх заслуг і досягнень. Тому індивід змушений дотримуватись соціальних стереотипів групи. Людина, чие спілкування обмежується певною групою, що обирає антисоціальну поведінку, буде дозволяти цій групі визначати свої власні цінності. Прагнення до самоствердження стає одним із основних імпульсів як конформізму, так і маргінальної поведінки. Отже, соціальна структура робить індивіда залежним від неї, певною мірою, обмежує його свободу. Водночас, змін зазнає індивідуальна правосвідомість. Але особа може вдатися до спроб опору нормам, прийнятим у спільноті, їх невиконання, модифікації і, навіть, скасування. Особа може перебувати в зоні тиску і нав'язування суперечливих норм та цінностей. Її здатність до опору в такій ситуації залежить як від власної правосвідомості, так і від моральних орієнтирів і цінностей, які існують у суспільстві і визначають, що є прийнятним і таким, що заслуговує на схвалення, а що неприйнятним і таким, що засуджується.

У межах груп або колективів, поряд із загальними, можуть проявлятися і досить специфічні тенденції та закономірності, обумовлені характером таких спільнот, в яких, поряд із соціальними, відіграють роль також біосоціальні і психологічні фактори, які сприяють деформації правосвідомості й формуванню девіантної поведінки. Такими десоціалізуючими зовнішніми факторами, переважно, є економічна нестабільність, зниження рівня життя, що обов'язково тягне за собою соціальне розшарування суспільства і загострення проблеми виживання, а це призводить до неконструктивної агресії та духовної деградації особистості. Внутрішні (або психологічні) фактори є два: незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості і призводять до появи деформованих й аномальних потреб; наявність асоціальних засобів і шляхів

задоволення потреб та їх позбуття [4, с. 237]. Отже, як психологічний феномен, відхильність пов'язується з розбіжностями норм активності особистості й соціальних норм.

Можна стверджувати, що деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості. Дія де-соціалізації проявляється у зміні соціальних характеристик особистості та девіантності виконання соціальних ролей індивіда, їх «згортанні» або повному відмиранні. Тому десоціалізація – це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму необхідного, потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужується соціальний простір індивіда, в межах якого раніше реалізувались його різні соціальні ролі. Слід погодитись з Г. Г. Бернацьким, що на психологічному рівні сукупність всіх десоціалізуючих факторів підготує людину до стану стресу і призводить до мутації її соціально-психологічних якостей: депресії, апатії, страху, агресії, інфантилізму, конформізму [5, с. 56–157]. За таких умов найбільш пристосованими виявляються саме конформісти, які, у випадку тиску або проблемної ситуації, «забувають» про будь-які моральні принципи і поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси, або просто, заради власних амбіцій. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства.

У результаті, деформована правосвідомість є сьогодні однією із основних причин злочинів і адміністративних проступків, прийняття неефективних рішень, порушення законності, формалізму і бюрократизму. Небезпечним наслідком деформації правосвідомості є і зловживання правом, яке надто складно виявити завдяки його зовнішній подібності до правомірної поведінки.

З огляду на можливі деформації правосвідомості, уявляється цікавою думка С. І. Архіпова щодо суб'єктивної природи правової свідомості. Його позиція ґрунтується на тому, що кожен суб'єкт права – це, по суті, сукупність правових ідей, уявлень про те, яким повинно бути право, його норми. Звідси і порядок спирається на ті правові ідеї та уявлення, які виникають у правосвідомості індивіда і ним підтримуються. Отже, нормативність обумовлена правовою індивідуальністю, є похідною від неї. Нормативність є втіленням індивідуальності, формою буття і реалізації індивідуально-правових уявлень. Правосвідомість індивіда розглядає право як засіб реалізації, середовище для втілення своїх ідей і прагнень, вона перетворюється із «тіні», фону права, на фактор, що сам визначає право. С. І. Архіпов вважає, що суб'єкт права є не лише творцем зовнішньої стосовно себе правової сфери, але й себе самого, він створює свій внутрішній правовий світ, свою правову індивідуальність [6, с. 89, 125].

На мою думку, тут недооцінюється вплив на індивіда чинного законодавства, групової та суспільної правосвідомості. Виникає запитання: як бути в тому випадку, коли думки двох окремо взятих індивідів щодо певного правового явища суперечать одна одній? Думці якого індивіда надати перевагу? Мабуть того, чия думка співпадає з нормою закону, або хоча б з груповою або суспільною оцінкою цього правового явища.

Істотним фактором, що визначає правосвідомість і правову поведінку, отже, можливості досягнення свободи особи, є ефективність влади у державі. Абсолютизація значення влади в житті людини, набуття нею статусу самодостатньої цінності, справляє руйнівний вплив на особистість. Разом з тим, надзвичайно небезпечною для людини, її правосвідомості і свободи, є ситуація буття в умовах недовіри закону, відсутності або руйнації влади. Така ситуація може призводити до катастрофічних наслідків. Вищим ступенем невпорядкованості, пов'язаним з тотальною руйнацією владних механізмів, є хаос. Соціальний хаос, як вершина руйнації владних механізмів, відкриває дорогу до повної деградації і втрати сутнісних якостей людини й суспільства, до поширення цинізму та агресивності у стосунках між людьми. Розрив людини і влади призводить до стану відчуження, за якого людина зосереджує свої зусилля на вирішенні проблем особистого життя, протиставляючи їх життю соціальному. Деградація особистості та руйнація влади виявляються явищами взаємопов'язаними.

У правовій державі норми права мають забезпечувати захист основних прав і свобод людини і громадянина. Вирішення цього завдання завжди пов'язується з демократичними перетвореннями в державі, що супроводжуються утвердженням гуманістичних цінностей громадянського суспільства. Це породжує проблему зв'язку між правовою державою і демократією. Чи обов'язково кожна правова держава є демократичною і чи кожна демократія є правовою державою? Правова держава передбачає належну реалізацію правових норм, контроль за їх виконанням. Але чи не може сам закон мати репресивний характер? Можлива ситуація, коли, навіть, в умовах демократії, народ прагне обмеження, на законодавчому рівні, індивідуальних прав і свобод для всіх. За таких умов закон, прийнятий демократично, може виявитись таким, що порушує природні та невід'ємні права і свободи людини. Слід погодитись з Н. Руланом, що не кожне обмеження свобод має антидемократичний характер. Такий характер є притаманним лише заходам, що скасовують або вихолощують їх зміст. Однак, остання гіпотеза припускає, що політичний режим має змінити свою орієнтацію і з цього моменту вже не може називатись демократичним. Таким чином, питання про його тотожність правовій державі знімається само собою [7, с. 301–302].

Про свободу особи в правовій державі можна говорити в тому випадку, коли особа має не лише мету діяльності, засоби для її досягнення, а й реальні можливості для усунення перешкод. Правосвідомість особи проявляється у просторі так званої «негативної свободи». Це поняття обґрунтував І. Берлін, для якого «негативна свобода» є більше можливістю, ніж самими діями. Суспільство і держава окреслюють простір свободи як сфери потенційних вчинків, проте не можуть встановлювати конкретні моделі діяльності, вказуючи, які дії є вільними [8, с. 296]. Саме в просторі «негативної свободи», який визнається правовою державою, дійсно проявляється правосвідомість особи. У правовій державі створюються умови для юридично забезпеченої свободи особи, своєрідний механізм правового забезпечення і стимулювання поведінки громадянина, в основі якого лежить принцип «дозволено все, що не заборонено законом». Цей принцип, по суті, свідчить про існування невичерпної множини дій, які для

закону, взагалі, байдужі. «Все» – це дії, які не зачіпають індивідуальну свободу інших осіб. У правовому значенні цей принцип нікого не прояснює. Невід'ємні права особи, до досягнення суспільством правового стану, належать до іншої множини дій, які законом регламентовані. Переміщення грані в один або інший бік між діями, які для закону байдужі, і діями, що регламентовані законом, свідчить про прогрес або регрес суспільства. Чим менша множина дій, які потребують регламентації законом, тим ближче суспільство наближається до правового стану. При цьому, розуміння свободи особи (як можливості робити все, що не завдає шкоди іншим особам) свідчить про абсолютну автономію людини, про її незалежність від держави.

Людина залишається залежною від інших осіб, від суспільства. Отже, значення вказаного принципу можна зрозуміти, якщо співставити його з цінностями суспільства, в якому даний принцип реалізується. Свобода означає не лише впевненість у неможливості втручання влади у власні справи особи, а й впевненість у неможливості втручання у ці справи іншої особи, цюкування однієї людини іншою. Це дуже важливо для представників творчих професій, адже свобода є для них обов'язковою умовою професійної діяльності. Творчість можлива лише за умови незалежності від чисельно переважаючої посередності. Представники останньої, керуючись власним світоглядом, у кращому випадку, домагаються рівності. За словами П. І. Новгородцева, людям легше витримати бідність, закабалення і варварство, ніж примиритись з існуванням аристократії [9, с. 546]. Але будь-яке наближення до рівності, загрожує свободі. Не можна заперечувати, що люди є дуже нерівними у багатьох відношеннях. Людська індивідуальність заперечує рівність, перш за все, рівність інтелектуальну і моральну, чим, по суті, і визначається поведінка людини. Лише з точки зору політики і права, люди повинні бути рівними, тобто такими, що мають однакові претензії на те, щоб їх розглядали як рівних. У соціальній сфері рівність, на думку В. С. Нерсисянца, завжди є правовою, формально-правовою рівністю. Правова рівність абстрагована від фактичних відмінностей і тому має нормальний характер. Це рівність вільних і незалежних одного від одного суб'єктів права, за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою. Принцип правової рівності різних суб'єктів передбачає, що реальні суб'єктивні права, яких вони набувають, будуть нерівні. Завдяки цьому, хаос відмінностей перетворюється на правовий порядок рівності і нерівності, узгоджених за єдиною підставою і спільною нормою [10, с. 26, 29].

Отже, відмінність у набутих правах у різних осіб, є результатом саме дотримання, а не порушення принципу правової рівності. В іншому випадку можна було б сказати словами Платона: «для нерівних рівне стало б нерівним» [11, с. 134].

Таким чином, можна стверджувати, що існують прямі зв'язки між правосвідомістю і можливістю забезпечення прав і свобод особи. Розкриття цих зв'язків сприятиме усуненню таких явищ, як порушення норм права, зловживання правом. Актуальною проблемою залишається дослідження процесу становлення особи як суб'єкта правових відносин. Забезпечення прав і свобод особи залежить від функціонування її правових зв'язків. При цьому, система правових зв'язків

суб'єкта права є об'єктивним вираженням його правової свідомості і прагнень. Кожна людина повинна мати можливість впливати на створення відповідних умов, за допомогою яких вона може реалізувати свої права і обов'язки. Разом з тим, спосіб, у який людина використовує свою свободу, не повинен бути порушенням чинних правових норм і перешкодою у реалізації прав та свобод інших людей. Численні порушення цього принципу обумовлюють необхідність нового осмислення сутності правосвідомості, розкриття факторів, які її визначають, у тому числі, прихованих механізмів впливу на правосвідомість. Значення цих факторів сприятиме утвердженню законності і правопорядку в державі, забезпеченню прав і свобод людини та громадянина.

Література

1. Бернацкий Г. Г. Естественное право. Права человека. Мораль. — СПб.: Изд-во СЗАГС, 2000.
2. Коломійцев О. А. Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді: Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.05 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2006.
3. Петражицкий Л. И. О мотивах человеческих поступков в особенности об этических мотивах и их разновидностях. — СПб.: Тип. Э. Л. Пороховщиковой, 1904.
4. Ильин Е. Н. Мотивация и мотивы. — СПб.: Питер, 2006.
5. Бернацкий Г. Г. Естественное право. Права человека. Мораль. — СПб.: Изд-во СЗАГС, 2000.
6. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. — СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004.
7. Рулан Н. Историческое введение в право. — М.: NOTA BENE, 2005.
8. Воронов І. О. Правова держава як предмет політологічного аналізу. — К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000.
9. Новгородцев П. Об общественном идеале. — М.: Правда, 1991.
10. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА М, 1998.
11. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. — Т. I. Чары Платона / Пер. с англ. / Под ред. В. Н. Садовского. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992.